Міхась ТЫЧЫНА

Да юбілею Быкава

ДВОЙЧЫ ПЕРАЖЫТАЕ

Беларускі пісьменнік Васіль Быкаў, як сведчаць дакументы і абеліск, «забіты і пахаваны» ў брацкай магіле каля вёскі Севярынка Кіраваградскай вобласці ва Украіне. Яго родныя, бацька і маці, брат і сястра атрымалі пахавальную і аплакалі сына. У асабовай справе пісьменніка знаходзіцца кароткі запіс: «Паранены 7.1.1944 пад Кіраваградам і 17.12.1944 пад Секешфехерварам (Венгрыя)». З архіва Міністэрства абароны СССР пісьменніку пасля вайны даслалі даведку: «Адначасова паведамляю, што ў імянным спісе беззваротных страт 399-га стралковага палка за 1943—44 гг. значыцца: «Камандзір стралковага ўзвода лейтэнант Быкаў Васіль Уладзіміравіч забіты 10.1.1944 г., пахаваны на цэнтральных могілках вёскі Вялікая Севярынка Кіраваградскай вобласці».

Як усё было насамрэч, Васіль Быкаў апісаў у аповесці «Мёртвым не баліць» (1965), цалкам пабудаванай на аўтабіяграфічным матэрыяле. Дакладна і падрабязна прадстаўлена ў тэксце тапаграфія: украінскія вёскі Вялікая Севярынка, Іваніўка, Кіраваград. Прозвішча галоўнага героя таксама абрана невыпадкова: Васіль — Васілевіч. Дарэчы, гэты прыём аўтабіяграфізму, які сагравае апавяданне, неаднаразова сустракаецца і ў іншых мастацкіх тэкстах пісьменніка: Васіль Глечык («Жураўліны крык»), Васюкоў («Праклятая вышыня»), Валошын (ад беларускага: валошка — васілёк, «Яго батальён»). Усё пражыта не толькі малодшым лейтэнантам Васілевічам, але і самім Васілём Быкавым. Ён быў цяжка паранены, выпадкова падабраны сваімі, з санчасткі выратаваўся ў апошнюю хвіліну — выпаўз з хаты, якую пратаранілі нямецкія танкі, у момант, калі гусеніцы прапаўзлі па крысе яго шыняля і парвалі яго — паспеў прыбраць ногі... Усё гэта бачыў здалёк яго камандзір, які і паведаміў родным Васіля Быкава пра яго гераічную пагібель.

Пасляваенная літаратура, і не толькі беларуская, вызначалася асабістай праўдай, выпакутаванай тымі, хто непасрэдна ўдзельнічаў у вайне, памятаў абпальваючы позірк яе крывава-чырвонага аблічча. Васіль Быкаў з кагорты тых пісьменнікаў, у творах якіх усё, што называецца, з першых рук, усё здабыта ўласным вопытам воіна, з тых, хто не мог, не меў права пісаць пра вайну і пра салдата паводле чутак альбо па кнігах. Акрамя «пункта погляду Генштаба», заўважаў пісьменнік, «быў і іншы пункт погляду — салдата з заснежанага поля, залітага крывёю і скалечанага гусеніцамі танкаў».

Менавіта пасля аповесці «Мёртвым не баліць», самай аўтабіяграфічнай і трагічнай у творчасці Васіля Быкава, яе аўтар жорстка паставіў пытанне аб альтэрнатыве, перад якой апынулася літаратура пра вайну, якая ўсведамляла сваю гістарычную місію: «...вельмі значнае і, магчыма, самае важнае пра мінулую вайну або будзе сказана ў бліжэйшыя дзесяць-дваццаць год, альбо наогул ніколі не з’явіцца на свет». Літаратура не можа свяціць адлюстраваным святлом. Вайна не тэма, пра якую пісьменнік, калі пажадае, можа пісаць або не пісаць: «...гэта тое, што прайшло праз яго жыццё, што так ці інакш вызначыла лёс яго пакалення, што невыказным болем увайшло ў сэрцы многіх людзей, — тут маўчаць не дазваляе сумленне».

Васіль Быкаў, аўтар вядомых ваенных аповесцей, дзе пераважала патэтыка подзвігу, цікавіўся аднак больш за ўсё ўнутранымі канфліктамі і падкрэслена чалавечымі праблемамі. Героіка, на яго думку, займала на вайне не так шмат месца, як бязмежны трагізм. Тут ужо дзейнічала тое, што пісьменнік называў «сляпой уладай выпадку».

Татальнае ўздзеянне знешніх, незалежных ад чалавека сіл ператварае яго з суб'екта ў аб'ект і патрабуе немагчымага, таго, што звыш яго чалавечых магчымасцей. Аповесць «Мёртвым не баліць» у асаблівай ступені павернута да комплексу чалавечых і грамадскіх адносін, якія моцна ўплываюць на жыццё наступных пакаленняў. З гэтага часу катэгорыя будучыні пачынае займаць усё большае месца ў свядомасці Васіля Быкава. Апавяданне ў яго творы пра мінулае мяжуе, перакрыжоўваецца з паказам самай актуальнай сучаснасці.

«"Мёртвым не баліць", — пісаў Васіль Быкаў, — ствараўся як успаміны, там менш за ўсё выдумкі, там амаль усё, што датычыцца сюжэта і абставін, — дакументальна». У творы зададзены такі ўзровень жыццёвай і мастацкай праўды, да якога чытач сярэдзіны XX стагоддзя, а тым больш тагачасны ідэалагічны апарат Краіны Саветаў, не дарaслі.

Узнікла дыскусія вакол праблемы «акопнай праўды» і «праўды Генштаба», у якой яшчэ раз сутыкнуліся супрацьлеглыя погляды на мэты і задачы мастацкай літаратуры. Апаненты Быкава замест маштабнасці гістарычнай праўды разважалі пра «маштабы ахопу» падзей і не прымалі трагічнага пафасу быкаўскіх аповесцей. Выхаваныя на нарматыўнай этыцы і эстэтыцы сталінскага перыяду, крытыкі не разумелі быкаўскага максімалізму і быкаўскага рыгарызму ў паказе вайны. «Гаварыць няпраўду пра яе, — сцвярджаў пісьменнік, — не толькі амаральна, але і злачынна як у адносінах да мільёнаў яе ахвяр, так і ў адносінах да будучыні. Людзі зямлі павінны ведаць, ад якой небяспекі яны пазбавіліся і якой цаной дасталося ім гэта вызваленне».

Аўтара аповесці папракалі ў наўмысным згушчэнні фарбаў, у празмерным нагнятанні трагічнага гучання, у прыземленасці паказу і дэгераізацыі персанажаў, у адсутнасці савецкага патрыятызму, нарэшце, у рэмаркізме, а менавіта ў некрытычным перайманні Э. М. Рэмарка. Так нечакана выявілася паўвекавая адсталасць літаратуры сацрэалізму ад вялікай класічнай традыцыі, якая заўсёды лічыла праўду мэтай рэалістычнага мастацтва. Адгукнулася і тагачаснае высакамерна-чыноўніцкае разуменне мастацкай літаратуры як звычайнай партыйнай прапаганды вобразна-ілюстрацыйнымі сродкамі.

На самай справе Быкаў сваёй аповесцю сцвярджаў элементарнае: пісьменнік глядзіць на свет праз прызму чалавечай душы і гібель аднаго чалавека, яго боль і пакуты азначаюць катастрофу сусветнага значэння. «Чалавек — гэта цэлы свет» (вызначэнне класіка беларускай літаратуры Кузьмы Чорнага, дарэчы, выказанае амаль у адзін і той жа час з вядомым афарызмам Эрнэста Хемінгуэя: «Чалавек — гэта цэлы кантынент»). Мастацтва слова валодае сваімі ўласнымі спосабамі асэнсавання рэчаіснасці, і ўся справа ў маштабах і глыбіні праўдзівага паказу.

Назва аповесці «Мёртвым не баліць» змяшчае ў сабе і працяг: «балюча жывым». Баліць душа малодшага лейтэнанта Леаніда Васілевіча. Ён выжыў, сам не верачы, што такое магчыма. На яго вачах гінулі блізкія і дарагія яму людзі, ад нядаўна жывога чалавека не заставалася анічога, што нагадвала б пра яго існаванне. Горш за ўсё, што ў іх гібелі не заўсёды вінавата была толькі вайна. Непад'ёмны цяжар віны ляжыць на сумленні тых, хто браў на сябе адказнасць за зыход бою, не разумеючы яго сутнасці і робячы стаўку на бязлітасныя адносіны да падначаленых, па вялікім рахунку, не даваяраючы людзям. Васілевіч — адзін з нешматлікіх ветэранаў вайны, які не забыўся пра найгоршае, хто ўсур'ёз успрыняў словы паэтэсы-блакадніцы Вольгі Бергольц, узятыя на ўзбраенне афіцыйнай прапагандай: «Ніхто не забыты, і нішто не забыта». У рэальнасці, забытыя многія і многае.

Вось чаму слова і паняцце «боль» у частотным слоўніку аповесці, асабліва ў яе фінале, займае надзвычайнае месца.

«Ну, але што ж зробіш! Што мы ўсе тут, у гэтай хаце, можам зрабіць, апроч як трываць свой боль. Хто большы, хто меншы, хто на дзень-два, хто на доўгія месяцы. Апёкі ж будуць балець да самага канца, пакуль не зажывуць — няма горш болю, чым ад апёкаў... Мы тут — суцэльная канцэнтрацыя болю. Як толькі дагэтуль не дадумаліся выкарыстоўваць яго энергію, акумуліраваць, кансерваваць у іншыя віды? Колькі яе, нечалавечай і пакутнай, прападае бясследна ў гэтай вайне! На жаль, цяпер, як

і тысячы год на зямлі, пакуты — асабістая справа кожнага, бескарысная трата вялізных людскіх намаганняў. Таму плач, баец, не саромся».

Боль — гэта не толькі важнейшы біялагічны фактар, які ператварыўся ў працэсе эвалюцыі арганічнага свету ў сігнал небяспекі і забяспечванне захавання жыцця разумнай істоты. Гэта яшчэ і болевы шок, які з цягам часу трансфармуецца ў востры душэўны боль. Размова можа ісці нават пра так званы фантомны боль, калі жывой істоце здаецца, што баліць і ные адсутная ў выніку раны частка цела, нагадваючы пра мінулае і цяперашняе. Герой Быкава, як і сам аўтар аповесці, адносіцца да таго тыпу людзей, у якіх, паводле выказвання эстонскага празаіка Юхана Смуула, нізкі парог адчувальнасці да чалавечага болю, а менавіта наяўнасць востра прыроджанай адчувальнасці да чужога болю.

Размова не пра ворага, які, атрымаўшы паражэнне, адыгрываецца на слабых тылавых месцах: «Не вайна, а расправа». І яшчэ не раз пра тое ж і тымі ж словамі: «Гахаюць выбухі, і танкавыя кулямёты захліпаюцца ў агнявой ярасці. Наўкола крыкі і лаянка. Не, гэта не бой — гэта знішчэнне». Ветэран вайны Кузьміч, былы камандзір штрафной роты, нагадвае і пра больш страшныя страты: «Адзін камплект роты — дзвесце чалавек... Дзвесце памнож на дванаццаць. Дванаццаць разоў фарміраваліся. Не лічачы частковых папаўненняў. Дывізія!»

Размова нават не пра «штабнога камандзіра» Сахно, які ў кожным бачыць шпіёна і дыверсанта, прымушае застрэліцца цяжка параненага малодшага лейтэнанта Юрку Стралкова, сябра Васілевіча па ваенным вучылішчы, вінаваты ў гібелі санінструктара Каці Шчарбенка, якую прымушае ісці па мінным полі, сам жа здаецца ў палон і прыніжаецца перад немцамі, тымі, у чые рукі абяцаў не аддаць ні ў якім разе сваіх падначаленых. Хаця подласць і шкурніцтва Сахно і падобных да яго і ў вайну, і да, і пасля яе занадта дорага каштавала людзям, і гэта цудоўна разумее Васілевіч. Вердыкт, вынесены пісьменнікам гэтым ахоўнікам асуджанай ходам гісторыі сістэмы гвалту і нянавісці да сябе падобных («мярцвяк», «нябожчык», «пракляты рудымент», «змарнелы без людской крыві клоп»), змяшчаў канстатацыю палітычнага і маральнага банкруцтва пароды «новых людзей», якія звыкла лічаць сябе правільнымі і ў новых умовах імкнуцца да рэваншу, увасобленай у вобразе Гарбацюка.

Свет, які разрываецца на часткі паміж дабром і злом, лічыў Васіль Быкаў, чакае «не элегічных песняспеваў, а лекара і выратоўцу»

Прырода душэўнага болю, ад якой не можа пазбавіцца Васілевіч, больш глыбокая і складаная. У ёй, у адрозненне ад фізічнага болю, сканцэнтраваліся ўсе супярэчнасці ў сучасным свеце, перарослыя ў драматычны канфлікт: «Праўда, тут вайна. Вялізная, лютая, небывалая на зямлі вайна. У ёй сам д'ябал з богам самым старанным чынам усё пераблыталі. Ніводная заканамернасць тут не з'яўляецца правілам. А самая недарэчная выпадковасць часам робіцца табе лёсам. Разбярыся, што тут надзейна і пастаянна? І нязменна!»

Надзейны, пастаянны і нязменны на вайне, і, як неўзабаве выявілася, пасля вайны, толькі адзін боль. Менавіта боль не дазваляе ўзвысіцца над падзеямі, разважаць пра «маштабнасць ахопу»: «Пэўна, я мог бы штось зразумець, каб не такія пакуты. Боль мне не дае ні аб чым думаць. Ён адбірае сілы. Слабасцю захлынаецца маё сэрца». І яшчэ пра тое самае: «Пакуты робяцца звыш маіх сіл. Я нават не ведаю, дзе і што мне баліць. Боль самаўпраўна гаспадарыць ва ўсім целе, невядома чаго дамагаючыся. Я вельмі зайздрошчу Юрку. Яму не баліць. Ён пераступіў свой апошні рубеж...»

Бессэнсоўна, у выніку нечага недагляду, злачыннай памылкі, гінуць сябры Васілевіча. Бязглуздзіца нагрувашчваецца на такую ж ці яшчэ большую бязглуздзіцу, а ў выніку ездавы Хусаінаў, для якога «куча вашывых ануч» важней за жыццё параненых, страляе ў старшыну, які ўстаў на абарону людзей: «Сапраўды, гэта жахліва: свой — свайго! За што, падумаць толькі!» Палонны немец Энгель страляе з карабіна па нямецкіх жа самалётах, а Васілевіч, схільны

нават у непрадбачаных умовах да самакантролю, ловіць сябе на думцы, што ўжо як бы згадзіўся з пагібеллю свайго сябра Юркі Стралкова і міжволі ўздрыгвае ўнутрана ад падобнага адкрыцця сябе самога. У гэтым свеце ўсё пераблыталася, ператварылася ў сваю супрацьлегласць.

Аднак менавіта тады, калі здаецца, што нічога горшага не здарыцца, бо ўсё дайшло да такога краю, адбываецца нешта такое, што не ўкладваецца ў свядомасць. На мінным полі, куды група байцоў трапіла па віне Сахно, які ад страху не можа скеміць, што робіць, падрываецца і памірае пакутлівай смерцю Каця Шчарбенка, дзяўчына, не дужа прыгожая, якая хавае спачуванне да параненых за вонкавай грубасцю і рэзкасцю, і тым выклікае да сябе сімпатыю: «І тут я разумею: яна памрэ! Але гэта дзіка, гэта жахліва! Гэта злачынна і ненатуральна: чаму гіне дзяўчына, калі мы, трое мужчын і салдат, застаёмся жывыя?»

І ў гэтых, і ў іншых выпадках герой Быкава сутыкаецца з поўнай бяссэнсіцай, растлумачыць якую немагчыма, бо ён жыве і дзейнічае ў свеце абсурду. Васілевіч спрабуе неяк адолець навакольны абсурд і ўтаймаваць стыхію хаосу, і гэта цалкам адпавядае яго чалавечай прыродзе і светламу розуму. Сахно ж, не ўсведамляючы сваёй разбуральнай дэструктыўнай ролі, здаецца, робіць усё дзеля таго, каб павялічыць энтрапію ў свеце і паскорыць працэс распаду асобы: «Я выконваю загад. У арміі палагаецца выконваць загады. Апроч, як праз міны, дарогі ў нас няма. Немцам жывымі я вас не пакіну». Сахно і ў гэтай дзікай сітуацыі, дзе небяспека размеркавана на кожнага пароўну, спрабуе выгадаць, адпраўляючы па мінным полі то аднаго, то другога з малодшых па званні. «Адзінае, чаго сапраўды дасягло ваеннае (у тым ліку і партыйнае) кіраўніцтва ў час вайны, — робіць вывад В. Быкаў, — дык гэта ў безаглядней патрабавальнасці, якая нярэдка даходзіла да сляпой жорсткасці. Менавіта яна, гэтая жорсткасць, была адной з галоўных прычын нашых нябачаных у гісторыі страт, калі жыццё салдата каштавала менш за цынкавую скрынку вінтовачных патронаў...»

Аповесць «Мёртвым не баліць» нагадвае, як цяжка здзяйсняецца ў свеце накапленне чалавечнасці і як хутка можа быць зруйнавана дасягнутае крывавай цаною: «...воля і мір — занадта кволыя дрэўцы, каб іх можна было вырасціць без усеагульнага клопату ўсёй трохмільярднай сям'і. Занядбанне гэтым урокам каштавала б зямной катастрофы».

У пасляваенных развагах Васілевіча шмат публіцыстычнага пафасу і страсці сцвярджэння гуманітарных каштоўнасцей. Адсюль — падкрэслена-асабістая танальнасць апавядання, яго перарывістасць і рух сюжэта «квантамі» разрозненых эпізодаў як аўтарскі спосаб перадаць «стракатасць» і «адрывістасць» самога жыцця. Аўтар, захоплены жаданнем выказацца як мага паўней, час ад часу дагаворвае шмат што за свайго героя і ўступае ў адкрытую палеміку з магчымымі апанентамі.

«Вайна, — пафасна сцвярджае аўтар, — перад усім светам пацвердзіла нашу магутнасць і многім раскрыла вочы на нашы хібы. У сорак пятым мы не толькі здабылі перамогу. За чатыры гады вайны мы, як ніколі, згуртаваліся ў адно цэлае і ўбачылі, на што з немагчымага мы здольныя. Дух свабодалюбства і непадлегласці злу здабыў сабе ў той барацьбе магутныя крылы. Я веру, яны не апусцяцца». Ветэран вайны Васілевіч, якога Сахно і Гарбацюк лічылі «ротным Ванькам», здольным хіба толькі падпарадкоўвацца, нясе ў аповесці менавіта гэты дух супраціўлення і адстойвання сваёй чалавечай годнасці ў любых грамадскіх умовах.

Выпадак выключны, магчыма, нават унікальны, калі адзін з многіх, хто зведаў, што такое вайна «ў яе крывава-пачварным абліччы», так небывала абвострана ўспрымае падзеі і так хваравіта рэагуе на магчымыя наступствы людской забыўлівасці. Вось чаму мы бачым героя аповесці ў яе фінале перад вітрынай кнігарні, дзе сярод велізарнага мноства кніг, якія сканцэнтравалі эмоцыі, страсці, развагі і надзеі ўсіх часоў і народаў, павінна быць кніга, якая перадае яго боль і яго памяць.

Свет, які разрываецца на часткі паміж дабром і злом, лічыў Васіль Быкаў, чакае «не элегічных песняспеваў, а лекара і выратоўцу».

